

સરસ્વતીચંદ્ર

નાટકનો ટુંક સાર તથા ગાયનો

જાણવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

નકુભાઈ કાલુભાઈ શાહ.

માલેક-શ્રી આર્ય નૈતિક નાટક સમાજ.

સંવત. ૧૯૨૬

નકલ રૂ. ૨૦૦

સને ૧૯૩૦

આ ચોપડી શ્રી. એડવોકેટ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં વાડીલાલ
બાપુલાલ શાહે છાપી ધીકાંટાવાડી-અમદાવાદ.

કિંમત ૩ આના.

૨૫૩૩૮

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૩૩૮ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ "સાહચર્ય" રૂ. ૩૨.૦૦ ગ્રામ્ય

વિષય ૬ - : ૨ - ૧

શ્રી આર્ય નૈતિક નાટક સમાજ.

સરસ્વતીચંદ્ર.

નાટકનો ટુંકસાર તથા ગાયનો.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર

નરુભાઈ કાલુભાઈ શાહ.

માલિક—“શ્રી આર્ય નૈતિક નાટક સમાજ.

પ્રસિદ્ધ કરવાનું હેતુ.

માસ્તર થીએટર—અમદાવાદ

વિક્રમ સંવત ૧૯૮૬

આવૃત્તિ ૧૩ મી

ઇ. સ. ૧૯

પ્રત. ૭૨

કૌમલ ૩ આના

મુખ્ય પાત્રોનાં નામ

પુરુષ પાત્રો.

સરસ્વતીચંદ્ર	મુંબઈના એક લક્ષ્મીપતીનો પુત્ર
ભુપસીંહ	સુવર્ણપુરનો રાજા
ભુદ્ધીધન	સુવર્ણપુરનો અમાત્ય
પ્રભાદ ધન	તેનો પુત્ર કુમુદનો પરણેલો પતિ
શકરાય	સુવર્ણપુરનો દુષ્ટ કારભારી
દુષ્ટરાય	શકરાયનો દુષ્ટ પુત્ર સુવર્ણપુરનો
મેરૂલો માવો	} શેડના નીચ નોકરો		કાજદાર
નરભેરામ	એક નાનીમાન મુત્સદ્દી
વિદ્યાચતુર	કુમુદના પિતા
ચંદ્રકાંત	સરસ્વતીનો મીત્ર
વિષ્ણુદાસ	મુંદરમીરીના મહાન્ત
ચાણીઓ	સુવર્ણપુરનો એક વેપારી
સીપાઈઓ, છુટારાઓ બેગી બીગેરે			

સ્રી પાત્રો.

કુમુદસુંદરી ... રત્નપુરીના પ્રધાનની પુત્રી સરસ્વતીચંદ્ર બેટે
વેવિશાળ થયેલું પાણી આપના ઠપકાથી તે ધર
છોડી જતાં પ્રમાદ બેટે પરણેલ પ્રેમની ત્રિશંકુભતી
ભોગવતી હિંદુ સ્ત્રી

કુમુમ કુમુદની નાની બહેન
સૌભાગ્યદેવી જીર્ણધનની સ્ત્રી કુમુદની સાસુ
અલકપ્રાશારી તેની પુત્રી કુમુદની નણંદ
રૂપાળી દુષ્ટરાસની સ્ત્રી
અલકનંદા તેની નણંદ દુષ્ટરાયની બહેન
વનલીલા કુમુદની શુદ્ધ બેહનપણી
સુંદર કુમુદની કાકી
પદમાવતી સુવર્ણપુરીની એક વેશ્યા
વાણીયણ વાણીયા વેપારીની સ્ત્રી

સાહેલીઓ કંનનીઓ, બેગણા વીગેરે

સ્થળ—સુવર્ણપુર, રત્નપુર અને સુંદરગીરી

ૐ શ્રીહરિ

સરસ્વતીચંદ્ર નાટકનો ટુંક સાર.

ભૂમિકા.

સદગત સાક્ષર ગોવર્ધનરામની નવલકથા ગુજરાતથી એટલી જાણીતી છે કે તે ઉપરથી ઉપજવી કાઢેલા નાટકનાં પૂર્વ વૃત્તાંતને લખવાની આવશ્યકતા જણાતી નથી, પરંતુ આ ભૂમિકા આપણને જે ભૂમિ બતાવે છે તે એજ છે કે આ નાટક નવલકથાને કેટલો ભાગ મૂકી દઈ ક્યાંથી શરૂ થાય છે. તે આપણે માત્ર થોડા શબ્દો-થીજ જાણી શકીશું-મુંબઈના શ્રીમંત ગૃહસ્થ લક્ષ્મીનંદનનો પુત્ર સરસ્વતીચંદ્ર નવી માતા ગુમાનના હરમાબ્યાથી પિતાએ આપેલા ટપકા માટે ઘર છોડી નીકળી પડ્યો છે. ત્યાં સ્વછા પામ્યા નીકળી રત્નપુર જતાં પ્રધાન વિદ્યાચતુરની પુત્રી સાથે પિતાનું વંશોદ્ધાર થયું હતું ત્યાં જવાના હતો. પરંતુ ભાગ્ય સંયોગે તેને ન જવામાં કેટલાક વિદ્યો ઉભા કર્યા અને આ રત્નપુર જાય તે પહેલાં તો તેના ઘર છોડી જવાના સમાચાર સાંભળી વિદ્યાચતુરે પોતાની પુત્રી કુમુદસુદરીના લગ્ન સુવર્ણપુરીના અમાત્ય જુહિધનના પુત્ર પ્રમાદધન બોડે કરી આપ્યાં હતા રત્નપુર જતાંજ સરસ્વતીચંદ્રને ખબર મળી એટલે દાખલે પંજુ ન મળતાં ઘરમાંથી નીકળી પડ્યો અને એક દિવસે જોણે હૃદયની પ્રિતમ કરી પુણ છે, છે, તેના આખરી દર્શન કરવા સુવર્ણપુર ગયો ત્યાર પછી આપણા નાટકનો પ્રારંભ થાય છે.

❖ પ્રારંભ પ્રાર્થના ❖

પ્રવેશ ૧—આજે શીવરાત્રી છે, કલ્યાણકારી સદાશીવજી જન્મ મહોત્સવ સાથે નાટકનો પ્રારંભ થાય છે. સરસ્વતીચંદ્ર સુવર્ણપુર આવેલો છે અને બુદ્ધીધને બંધાવેલા શીવાલયમાં દર્શન કરે છે ત્યાં બુદ્ધીધનનું કુટુંબ—પુત્રી અલકકડીશોરી પુત્રવધુ કુમુદસુંદરી વિજેરે શીવદર્શન કરવા આવે છે. સરખી સાહેલીઓનો સુંદર આનંદ, એટલામાં દુષ્ટ કારભારી શકરાયની પુત્રી ખલકનંદા અને તેના પુત્ર દુષ્ટરાયની સ્ત્રી રૂપાળી શીવદર્શન કરવા આવે છે. બિચારી દુનિયાને ન જાણનારી અને માત્ર લાડમાંજ ઉછરેલી અલક તે નણંદ ભોળાયને જોષ મોંમરડે છે બૈરાઓને વેર અગ્ની આખરે સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદની મળી: ડ્રસ્ટોટ્ટ.

પ્રવેશ ૨—સુવર્ણપુરનો દુષ્ટ કારભારી શકરાય તથા તેનો પાપી વિષયાંધ ફોજદાર દુષ્ટરાય પ્રગ્લેષપર કેવો જુલ્મ વરસાવી પોતાના ઘર ભરે છે તે ચીત્ર અહીંથી શરૂ થાય છે તે નીચ સેકના નીચ નોકરો મેડલો અને માવો એક વાણીયા વેપારીને પકડી તેની પાસે જોર જુલમથી દસ હજારની સીડી લખાવી લે છે, ત્યાં સુવર્ણપુરનો રાણો બુપસીંહ આવી પહોંચતાં તે જમદુતો લાગી જાય છે, ફરીવાર રાણા તથા બુદ્ધીધનનું તેને આશ્વાસન પાછળથી બુદ્ધીધન નવીન નામધારી સરસ્વતીચંદ્રને પોતાના અતીથી તરીકે ઘેર તેડી જાય છે, સરસ્વતીચંદ્ર પ્રેમ સમસ્યામાં

પ્રવેશ ૩—રાજકારભારીઓની રાજ ખટપટ, જે બુદ્ધિમાન તેના વિજય શકરાય અને દુષ્ટરાયનો બુદ્ધિધન ને પાયમાલ કરવાનો પ્રખંડ અંદરથી બુદ્ધિધનનો પણ ઉપરથી શકરાયનો વિશ્વાસ બની રહેલો નરભેરામ પાસે બુદ્ધિધનને પાયમાલ કરનારા બનાવટો કાગળો લખાવે છે અને પછી બુદ્ધિધનને ખગર આપવા જાય છે.

પ્રવેશ ૪—સુધારાના ઉપદેશના ડોળમાં ભરમાઈ રહેલા અંસાર જ્ઞાનવિહિન પ્રમાદધનનો પ્રથમ પ્રવેશ, તેની નરભેરામ સાથેની કેટલીક વાતચીત, ત્યાં સરસ્વતીચંદ્રને લઈ બુદ્ધિધન આવે છે, પ્રમાદ અને સરસ્વતીચંદ્ર ગયા પછી નરભેરામ અને બુદ્ધિધનની વાતચીત. નરભેરામે લખેલા કાગળોની નકલ બુદ્ધિધનને આપે છે કે જે પહેલાથી રાણાને બતાવી તરકટી કારભારીનું તરકટ ખુલ્લું કરી શકાય.

પ્રવેશ ૫—કારભારીનો જુલમ અને પોતાના રાજ્યમાં થતા અન્યાય નજરોનજર જોવા રાણા બુપસિંહ વાણીયાને ફરીઆદી કરી પરદેશીના વેશમાં કારભારી પાસે આવી ન્યાય માગે છે. ઉલટો ચોર કોટવાલને દંડે એવો ઈન્સાફ ફાજદાર તે વાણીયાની સ્ત્રીને પકડી મંગાવે છે, વાણીયાનો શાપ દુષ્ટરાય વાણીયાની ઉપર જુલમ કરવા જાય છે રાણા તેને બચાવી છુપા વેશમાં ચાલતો થાય છે.

પ્રવેશ ૬—નવીનચંદ્ર નામધારી રહેલા સરસ્વતીચંદ્રજી છે તેવી કુમુદની શંકા—વનલીલાનું આવવું અને નવીનચંદ્ર તથા અલક-કિશોરીની એથા જોવા આવવાને કહેવું કુમુદનો શોક અને જો તે

અરુંજ હોય તો કાષ્ઠની રસ્તે તેને પાપ કરતો અટકાવવાનો દંડ નિશ્ચય.

પ્રવેશ ૭—કાષ્ઠ પણ ચોખ્ખી વસ્તુમાં જે કંઈ પડે છે તે એકાકાર થઈ જાય છે. શુદ્ધ હૃદય જે પણ વસ્તુ ધારણ કરે છે તે મય બની જાય છે. ઉપકારના ભારથી દુઃખાગ્રેલી અલ્પ અતિથી સરસ્વતીચંદ્રની સુશ્રયા કરતાં મોઢમાં પડે છે પણ સતિઆગ્રોનું સત્ય પ્રભુ રાખે છે.

અંક ૨ જો.

પ્રવેશ ૧—અંતે ધર્મનો જય અને પાપનો ક્ષય. શરણ અને દુષ્ટરાયનો પાપનો ઘડો ફુટે છે. દુષ્ટરાય ઘેર છટકી જવા પામે છે. પણ શરણ પદબ્રજ થઈ દેશનીકાલ થાય છે.

પ્રવેશ ૨—આપણામાં કહેવત છે કે બીલાડીને ખીર પચે નહીં. પ્રધાનવદ્ બદલાતા ભુદ્ધિધનના પુત્રે પ્રમાદને પણ ત્રણશો રૂપીઆની જગ્યા મલી છે. અમલદારીના અમલનો નિશો.

પ્રવેશ ૩—જેના ભાઈ બગડેલા તેના આઈ સાત બગડેલાં રૂપાળા તથા ખલકનંદાની મેરૂલા સાથેની દુષ્ટકીલા, વાણીયાનો શાપ-ફળ્યો. દુષ્ટરાયનું પોતાના ઘરનું પોગળ નગરો નગર જોવું. મેરૂલા તથા રૂપાળીનું ખુન. ખલકનંદા છરડી જાય છે. રાજના માણસો પકડવા આવતા દુષ્ટરાય ભાગી છુટે છે.

પ્રવેશ ૪—સ્વાર્થ અને નર્ક અને દુન્યામાંજ છે. કીધેલાં

કર્મનો બદલો બલકનંદાને માણસો મારે છે, તેના હાથમાંથી કુમુદ તેને બચાવી પોતાની પાસે રાખે છે.

પ્રવેશ ૫—અહીં વધારે રહેવું યોગ્ય નથી એમ ધારી સરસ્વતીચંદ્ર વિદાય થાય છે. કુમુદ તેને મુંબઈ જવા અથવા પોતાના પિતા પાસે રત્નપુર જવા કહે છે. કુમુદને મુર્ચ્છિત અવસ્થામાં છોડી ચંદ્ર જાય છે. મુર્છામાંથી જાગૃત થતાં કુમુદ તેના અવિવાહિત અવસ્થાના પ્રેમપત્રો બાળી મુકે છે, કે જેના કટકાઓ પવનથી ઉડી ત્યાં પડે છે. કુસંગથી વેસ્યાગામી થએલો પ્રમાદ પદમા નામની વેશ્યા સાથે દાખલ થાય છે. તેજ જગ્યાએથી મળેલા બે કાગળના કટકા ઉપરથી પદમા પ્રમાદને ઓક્કેરે છે. કુમુદને શીટકાર અને ત્યાગ.

પ્રવેશ ૬—કારભાર જવાથી ભુપસિંહ અને ભુદ્ધિધન ઉપર ક્રોધે ભરાયેલો શઠરાય અને દુષ્ટગાય બારવડું ખેડે છે. દુષ્ટરાય અને શઠરાય તે સુવર્ણપુરની વાળઝાર લુટે છે. ચંદ્ર કે જે ગાડાની સાથેજ છે તે વચમાં પડતાં ઘાયલ થાય છે, પાછળથી બાવાઓ ચંદ્રને શુદ્ધીમાં બાવી પોતાની સાથે લઈ જાય છે.

પ્રવેશ ૭—બહારવટીઓ, બાપ દીકરાનો છેલ્લો પ્રયત્ન કરવાનો ઠરાવ, કાં તો મરવું કાંતો કુમુદને કેદ કરી દુશ્મન ઉપર બદલો લેવો, બારવટીઓનો કુમુદનો રથ ઘેરે છે સતસગથી સુધરેલી બલકનંદા કુમુદને બદલે પોતે દુષ્ટરાયને મારી શઠરાયને હાથે મરે છે

ચંદ્રકાંતની ગોળીથી સરસ્ય પ્રાણ મુકે છે. ગમરાયેલો કુમુદ નદીમાં પડે છે. જે બીજે કાંઈ એક યોગિનીના હાથમાં દેખાય છે.

અંક ૩ નો.

પ્રવેશ ૧—વિદ્યાવાડીનું ખિલતું કુસુમ, કુમુદસુંદરીની નાની બેન કુસુમસુંદરીની માઆપના લાડલી પુત્રી પહેલ પોતે જોઈ આવેલી અંગ્રેજી નાચ પોતાની બેનપણીઓને શીખવતી અહીં દેખાય છે, બેનનું દુખ જોવાથી પોતે કુંવારી રહેવાનો હક કાઢે છે, તે આવતનો સહીષણીઓ તથા તેની કાકી સુંદર સાથે તથા પાછળથી સરસ્વતીચંદ્રને જોતવા નીકળેલા તેના મિત્ર ચંદ્રકાંત કે જે તેને ત્યાં મહેમાન છે તેની સાથે સંવાદ એટલામાં એક યોગી અ.વી શમશ્યાંતી આખી બોલે છે. ચંદ્રકાંત તે ઉપરથી સરસ્વતીચંદ્ર સુંદરગીરી ઉપર છે તેમ વરની જાય છે. કુસુમ તેજ સાખીમાંથી કુમુદ પણ ત્યાં છે એમ વરતે છે. દરેક તેને મળવા જાય છે.

પ્રવેશ ૨—કુમુદ ધર છોડી જવાનું ખરું કારણ બુદ્ધિધન પાસે બહાર આવે છે બુદ્ધિધન પ્રમાદને તેની ભૂલ ગતાવી દર્શાવે છે પ્રમાદનો પશ્ચાતાપ અને આપવાત —

પ્રવેશ ૩—ભુદે ભુદે રસ્તે પણ એકજ ઠેકાણે પાછાં મળેલાં અંતરના પ્રેમી, તેઓનું હૃદયગાન, ચંદ્ર કુમુદને તેના પતિના

મરણ સમાચાર આપે છે. કુમુદનો વૈધવ્ય સંસ્કાર વાસનાનું જરમી-
જીત થવું.

પ્રવેશ ૪—ચંદ્રકાંત અને સરસ્વતીચંદ્રનું મળવું ચંદ્રકાંત સર-
વતીચંદ્ર પાસે વચન લઈ તેને કુસુમ જોડે પરણવા કહે છે. બહેનનું
મળવું, કુમુદ કુસુમનું વચન લઈ તેને ચંદ્ર જોડે પરણવા કહે છે.
કુંવારી કન્યા કબુલ થાય છે.

પ્રવેશ ૫—આજે મણીરાયની છાવણીમાં પોતાના પ્રધાન
વિદ્યાચતુરની દીકરી કુસુમના લગ્નની ખુશાલી મુંબઈથી લક્ષ્મીનંદ શેઠ
અને મુંબઈપુરથી અમાત્ય બુદ્ધિધન આવ્યા છે. મહેમાનોના સમક્ષ
કુમુદને હાથે કુસુમ અને ચંદ્રનો હસ્તમેલાપ

ૐ શ્રી હરિ

સરસ્વતીચંદ્ર નાટકના ગાયનો.

માર્થના પ્રારંભ

શિવ શિવ પરમ દયાલ પાહિ પાહિ.

શાંત દાન્ત, ત્રાતા શરણું પદ સેવા.

પરમ સુખદાઇ

પાલક પિતૃ માતૃ હો બાલ હિત ચાહી—

વરનાયક વર દો જય વરવા

શ્રીવર ઐ અબીલાપ,

વર પામી પંગુ ધરે

ચલડવા ગિરિવર આશ

દિન શિશુની સ્તુતિ ધરીને પ્રભુ શાંતિ,

સુખશાંતિ વિશ્રાંતિ, અરપો શ્રી વરદાઇ.—

સરસ્વતીચંદ્ર—

ઓહો કરમગતિ, પક્ષટી મતી મારી

તણ નગર ધર, દુર સ્વજનથી

હર રહી ફિકર ભારી, તણ મુઠ્ઠાભાસી —

ચંદ્ર કુમુદ તણ કુખે ક્ષીતીજમાં

રજની કરી અંધિયારી દીન દુઃખીયારી

કુમુદ તથા સાહેલીઓ—૨

હળીમળી સહુ આલીરે પ્રીતે રીતે યજન ઉમાવરનું કરીએ.
મૃગમદ ચંદન અગર મુગધિત ઉત્તમ વિધિને આદરિએ.
જ્ઞાલ ધરીને વામાઓ વૃત્ત ધરે.

શંકર તે પતીને સુખ અરપે આ

ઝીનો સૌભાગ્ય હાર, રવામી શણગાર...

એ સુખ અખંડ સદાશીવથી મળનાર છે

એવું જાણી શાણી સ્નેહે, રમરીએ આ.....

ભવ ભવ કારણ; ભવજલ તારણ,

સદાય ચરણ સરણે ચિત ધરીએ;

શિવ ભક્તિ વર સુખદાયક,

જ્ઞાલે વર વાંચિત વરીએ આ.....

કુમુદ તથા સાહેલીઓ—૩

સહુ અંગ દુલોના સોળ શણગાર

પ્રિય પતી રતીવતી કર અભિસાર

આ વસંત સાર અનંગ બહાર, આવાર

આલીંગન મુજન, સુખદ પ્રભજન,

પ્રીયજન રજન, સુમન સુવાસ

કરીશ વીક્ષમન પ્રીયપતી—સંગમ

રસ આલમન વીવીધ વિદ્યાસ

ધરી અભીલાષ, આલ આલ સખી;

હાવલાવ ધરી લલ લે જીવન લ્હાવ

મન મુઝાવ નહી સખી આમ
ખસો હસો સતાવો નકામ;
હા અલી નવ બન વિકળ લગાર.

નરભેરામ—

૪

છળ બળ કરી અજપ જમાવું રંગ
સક નટખટની ખટપટ સધળી કરીશ પલકમાં લંગ
સજ્જન જનને વ્યર્થ પ્રયોજન પીડે નીચ કમળત
ગર્વ તેમનો સહજ હું તોડું,
અવસર મળતાં અવસ્ય ન છોડું;
દુરજન એ મચ્છરની નીચ કરણી નફટ ઘણી
ઝેરી એ વીકાળ સાંપ;
પાપની પ્રતિમાં (છે) સાક્ષાત.

(કોરસ)

સહાય પ્રભુ તણી સત્યને છે ઘણી, અરજ મરીબની
પ્રભુ કૃપાલ, દીન દયાલ, હૃદય ધાર, હે જગત ઘણી

નરભેરામ—

પાપીનાં મોહડાં કાળાં, સતીઆની બોલ બાલાં,
થન થન કુટિલ મન થું કરે તનમન કરી લે તું બલે
દોરો છે સહુ તુજ હાથમાં જમનાથના,
થું કરે બલા વૃથા બડાઈ પ્રભુ કરતા, જમધરતા સંહરતા
અદલ ધનસાદ તેના હાથમાં નાદાન કરે ગુમાન્તા
પાપીની ધારણા થાય અંતે ધુળધાણી
તજ સકતા, દુર્જનતા, મન ફરતા નીળુરતા,

સરસ્વતીચંદ્ર—

માનસ—સગમાં હિછરેલી તું દિવસ કેમ અહીં કહાડે (ધ્રુવ)
 સારસ શુદ્ધ તરે વીકસેલા, અક્ષી કુલ ગુંગ માંડે માન
 માડી ગુંગ એ સરી જતાં, સુરજી પરામની માહે
 સુરજી પરાગ કરે સુરજી ખરી, પ્રસરે સન્નિલ પ્રવાહે માન
 એ માનસ સરમાં હિછરેલી ! પડી અહીં તું આજ.
 મલીન દેડકા ભયાંજ ખાડામાં પડી હંસની હાય !
 માનસ સરમાં હિછરેલી ! તુજ દીવસ કેમ અહીં જાય

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૧ પા. ૬૪

કુમુદ—૭

કેને કહું જઈ અંતરની વેદના આ
 ખોલી પાતાવું કે શું અંતરના ભેદનાના
 દુનીયા જાણે સુખી છું સુખના પડે દુઃખી છું
 હસતા સાથે હસું છું હૃદયે રોઈ મરું છું
 મન ક્યાં અટક્યું મહારં તન ક્યાં આ પટક્યું ખારં
 ખાડેને ખારં સર્વ સમજી લેવું સહુ સાર
 મનમાં બળ્યાં રહીયે મનમારે કહો જઈએ ક્યાં ?
 મનમાં અમથુ, મુઝાય દીલનું દુખ દુરના થાયે
 સંભારે વધતું જાયે જાણે તો હાંસી થાયે
 ભાગ્ય નાવ ભવ સીધુમાં લાવી અટકાવ્યું
 કર્મ વાયરો જ્યાં ખેંચે ત્યાં સહુએ ખેંચાવું

કુમુદ-૮

પ્રીતિ કરી શું તરછોડી પરદેશી
હાં છોડી પરદેશી હાં છોડી પડે

ત્યાગી કુમુદ વન ભટકી ઝોાં બ્રમરા,
આવ્યો અહીં શું ફરી દોડી પરદેશી,
હાં દોડી પરદેશી હાં દોડી પડે.

ઉડોળ ઉડોળ પંખી મુસાફીર,
રેન નહીં છે હવે થોડી પરદેશી,
હાં થોડી પરદેશી, હાં થોડી પડે

અલકઝીરોરો—૯

શીતલ ચંદ્ર જેવું વદન કાન્તીમાન,
નયન મીઝી લે તું શાંતીથી વીરામ.
નણે નખ બેઠું એવા ઉમંગકા આવે છે,
બોલું કંઈ બોલું ત્યાં તો શરમ દેખાવે છે,
કાંઈ કાંઈ અતર થાય, થાય થાય ના રહેવાય
થર થર થર કપેકાપો, સ્વર થરડાએ છે,
ચાલુ ત્યાં ચણી અન્યોઅન્ય અથડાએ છે
લાગી લાગી હાં સ્મર લ્હાય લ્હાય લ્હાય અસહાય
બગોળ બગોળ વ્હાલા નિદ્રા પીસારો દો.
રાગી થઈ ત્યાગી વ્હાલા ત્યાગી સમાધી દો,
લળી લળી લાગું હું પાય પાય પાય ફોળું વાય

ક્રમુદ—૧૦

પ્રભુનાં ચરણથી ગંગા અવતરીરે
 એ તો ઢળી ગઇ શકરના શીરમાંજ;
 એ ગંગા રે—શુદ્ધ રંગા રે,
 રે ઢળી ધરણી ધુળમાં બધે થઈ ગઇ ત્યાંજ
 ગંગા સરીખાં નીર્મલ મનમાંરે,
 એ હું વારીગજ, બરશે ન કાઢવસાજ
 એ અંદારે—મતી મંદારે,
 એ અણુધટતા મારગ અતુર ન બનશે રાજ;

અંક ૨ એ.

ઠસાવતી—૧૧

મને પ્યારી લાગે હારે છબી સુંદર મોહનવરની
 મોર મુકુટ પીતાંબર સોહે ગલે વીજ્યવંતી માલા
 વૃંદા વનમાં રસ રમે હરી રાધા રમણ રૂપાળા,
 રસિકા રસ તરસ્યા રસિકીના રસિક અધર ચુમંતા,
 પીન પથોધર મરદન કરી કરી બાવથી લુજ બરંતા.

પ્રમાદ—૧૨

આનંદ આનંદ આજ દીવાળી
 સુર્ય ઉઘો છે મંગળમાં,
 અતિ ઉમંગે રંગે સંગે,
 હરે હરે રનેદી મંગળમાં.

સડ હડ ખેટપટ કરી કરી થાકો,
હાર્યો અંતે જળજળમાં.

પદવી દીવાનની પિતુ પામ્યા,
અધિકાર ઉપર ફડફડ જામ્યા,
કરશે સલામ સરવે સામા.
અમને ઝુકીને અહાહા.

રૂપાળી ખલકનંદા મેરૂલો—૧૩

આજ રંગ લહેરી સંગમાં ઉડાવીએ
પ્રેમઝુલે પ્રેમીને ઝુલાવીએ, પ્રીતરીતે હૃદયને રીઝાવીએ.
છેલ જમીલાથી સ્નેહી રંગીલાથી સ્નેહ ઉભરાવીએ.
વાહવા ખીલી મજની મનમાંની જુવાનીની બહાર,
બહાર એળે ન એ ગુમાવીએ.

અરે વાહ મોજ ઉડાવો,
હવે બસ ના વખત વીતાવો,—
લીલા રચાઓ રસિકા આવો આવો હાં—
રમી પ્રિતિ રંગમાં રંગાવો
કાન રાધાની રંગત જમાવીએ, પ્યારાને પ્રીતે
રૂડો કાનુડો બનાવીએ.

ઘડી રીસાવીએ, વળી મનાવીએ, (૨)

વાહવારાધા રૂપાળી ભાવે કુંજવાળી કીડાને અહીં ભગ્નવીએ.
મંદ્રભાગા રૂપાળી ભાવે કુંજવાળી કીડાને અહીં ભગ્નવીએ.

કુસુદ—૧૪

સુખમાં નવ હુપદ આણીએ

દુઃખીયાંના દુઃખ કંઈ જાણીએ

દુઃખીયાં ને સુખીયા પ્રાણી એ,

પ્રભુના સહ બાળ માનીએ.

અપકાર ઉપર ઉપકાર કરે તે માનવી દેવ પ્રમાણીએ.

કર્મ બીજનાં બેઠા.

ધર્મ પોતાનો ખોલ

આશ્રીત નવ દણીએ.

પશુઓ પર પણ ઉપકાર કરતાં

પરમારથ કારણે દેવ ધરતાં.

નિયમ અચળ જાણીએ.

કુસુદ—૧૫

દાધા છોડી પીતા માના, તજી વ્હાલી ગુણી દારા;
 પીતા કાળે તજી વ્હાલી, ન માની વાત મેં ત્હારી—
 પ્રીયાના આંસુ હું ભાઈ ન એ રહેવાય જોવાઈ
 દેવે તે દેવી રોવારે, અધિકારી ન લેવાવાને
 અહો ઓ જીવ મ્હારારે, દઈ આ દંશ દારાને,
 ઘટેના વાસ સંસારે, ઘટે સંન્યાસ તો ત્હારે.
 હતી લક્ષ્મી હતા તાત હતી વ્હાલી હતા બ્રાત
 નહી ત્યારે નહી કાંઈ ન લેવું સાથ કંઈ સાહી

જહાંગીરી ફકીરી ઓ, લલાટે છે લખાવી મહેં
પ્રજ્ઞએ હું નૃપાણે હું ઉરે ઓ એકલી તું તું

સરસ્વતીચંદ્ર લા. ૧ પા. ૩૩૩

કુમુદ—૧૬

ચંદ્રવિરહામિ વરસાવી—

કરી મુગ્ધ કુમુદ આ બાળા બિચારી હો

દુઃસહ દવમાં જીવતી બાળી

આમર્ષિદુની આશા ભરી રાખી ચંદ્રારી તલસતી

આ રાત્રી પ્રિયતમ ચંદ્રવિરહે કાલરાત્રી દર્શતી.

હે ચંદ્ર આવો યોગ રચતાં કાઈ ન રોકે આપને

વિશ્વાસું જનનો ઘાત કરતાં પામીએ બહુ પાપને,

એ વાત હૃદયમાં ઉતારી વિચારી

ગરીબ ગવરી જીવથી મારી —

પદ્મા તથા પ્રમાદ—૧૭

રસીલી મતવાલી આંખભરી ભરી લાક્ષી,

રે લાલા રંગીલા રંગભીના કે રજની ક્યાં જઈ ગાળી.

રસિક રમણી મન નવ તું અધિર થા,

જાઓ જાઓ કાલામાલા શાના કરો કાલાવાલા ?

શયન ભુવન મેં શુંગાર સાજથી સજાવી,

જાઈ જુઈ ડોલર ગુલાબ પુષ્પે સેજ ગિજાવી,

ચહાલા તમારી જોતાં વાટ રાત એમ વિતાવી,
અમને રાખી અહીં અંતારીયાળ કંઈ રામા રોઝાવી
મેવક હાજર તુજ સેવામાં મન સરવરની તું પદા
વિષ્ણુદાસ તથા તેના શિષ્યો.—૧૮

અયસે પાપી નર હોવેગે કલજુગમે
પગડી બાંધે પેચ સંવારે હુમક હુમક પાવદેગે,
ગલિઓંકે પ્રિય ફિરે બાવરે—

નાર પરાઈ પાપી તકત ફીરેગે—
ભુખે પ્યાસે સાધુ આવે ચપટી ચુન ન દેગે,
સાલા સમુદા રોજ જમાવે.

ભાઈઓસે પાપી રાડ લહેગે
લાલ સ્તંભ લોહકા ધખાકે ઉસકે સાથ બધેગે.
તુલસીદાસ બજે ભગવાનાં
પાપ પુન્ય દોના સંગ ચલેગે—

સરસ્વતીચંદ્ર—૧૯

અલખ લેહ લાગીરે જગતની માયા હવે ત્યાગી
જનમી જીવ જન્મજે જીવન વ્યર્થ ગયું.
માનવ તન આ ધરી ન સુકૃત્ય કાંઈ થયું,
હાય વોય હરવડી કરિ જીવ બની સ્વાર્થમાં અંધ.
માયા મોહ નીશા અંધારે ન સુઝ્યો સારો પંથ.

શું ધન ધરણી ધામ યુવા રૂપ રંગથી
વસતી વાડી બાગ બંગલા પ્રસંગથી
વીજળીના ચમકાર સરીખો માયા મય સંસાર
અલ્પ ઘડી આરામ માટે નહી મન ફરિં માર

અંક ૩ જો.

કુસુમ તથા સાહેલીઓ—૨૧

પરણીને પરવસ થઈ રહેતું, પીંજરમાં પુરાતું,
સુખમાં ફરતાં સ્વતંત્ર જીવને અંધનમાં બંધાતું,
પરણીને પસ્તાતું વાગી પાછું રડાતું.
રસભોના રંગ રસાયા સાથે રમ્મમ. રસમ્મમ
અધર સુધારસ પ્રોતી અમૃત પીવ અતે પાતું.
પરણી લહાણ કમાવું સુખી સંસારે થાતું
ભોગ તેટલા રોગ સમજવા વિષય વિષ નવ ખાતું.
ઝેર હળ હળ અમૃત માની નવ પીતું નવ પીવું—
રચી ઇશ્વરે સૃષ્ટિ એવી પાપ ગણે તું શાન્તી ?
શીલ સાધું યોગેશ્વર તો એ રાખે સંગ ભવાની—
રહી ગારગી બાલ કુંવારી, સરસ્વતી પણ સાથે,
પ્રવીણે પણ પતિને પરણ્યાની પીડા ન કીધી માથે.—

સર્ગસહોદર વસ્તી વાડીએ સંસારના લ્હાવા,
 સ્નેહી સંબંધી છછયાં છોરે લક્ષ્મી લાભ કમાવા—
 નહી લ્હાવા એ લ્હાળા સમજું, સ્નેહી નહી સંતાપે,
 રહું એકલી યોગી જેવી જપી અજંપા જાપો.
 દ્રવ્યોગી પણ જોગી બનીયા માયામાં લપટાયા,
 ચંચલ મનના ચક્રોળે ચઢી ભલ ભલા ભરમાયા—
 સુંદર વનની કુસુમ કહી તું બની હાર હધ્યાનો,
 રસિકતણે હૃદયે વળગી કર સફળ હેતુ જીવ્યાનો.

કુસુમ—

૨૨

હું પરણું કદી નહિં ખોડા ધરું નહિં શીરે કદાપી સંસારની
 રહું બાલકુંવારી સદા અલ્પચારી હું ભક્તિ કરું વિશ્વાધારની
 પ્રીતિતણા પિંજરવિષે પરવશ થઇ પડવું નહી
 સંબંધીઓના બંધની બેડીથી તન જડવું નહી
 આ નાટકી સંસારની દુઃખા મહી પડવું નહી
 અમૃત ગણીને વિષય વિષ ખીવાનું મન કરવું નહી
 જુઠી માયા અંધેરમાં હું પડું નહી રહી વાત હૃદય વિચારની

કુસુમ ચંદ્રકાંત—

૨૩

વિશ્વનાથ પ્રભુ મંગળ કરતાં સંકટ સર્વ નીવરે.
 દીન જનના અંતરમાં આશ્રય છે એક તમારે.

હાંત રહી તમે વખત વીતાવો, ચિંતા લગીર ન અંતર ધારો

અરજ હૃદય ધરો

આ કુસુમની અરજ હૃદય ધારો

મનમાં ચિંતા અતીશય થાય—

મારો એ અંતરની જાણી, સુખી સુખી દેખીને અંતર હુલાસીએ
ધારાં આ નયનોની પ્યારી; દામદીએ કુમુદ જોઇ દિલ હાંસીએ
એક ખીખનાં એતરની વિદાસીએ

પ્રભુ કપાલ દીન દયાળ કરજો વાર—

અરજ શ્રીપતી હિર ધારી કરજો જય જયકાર—

સરસ્વતીચંદ્ર—૨૪

માયાની લાલચ માંહી મન સગર રહ્યો લલચ્યાઇ
તૃષ્ણાના તારે તણાઇ આ જાન ગયો લપટાઇ.
પ્રીતીના અંધન મેળ ગયોરે ફસાઇ.
મોહનાં તિક્ષણ તારે જંગમર વિંધાઇ.

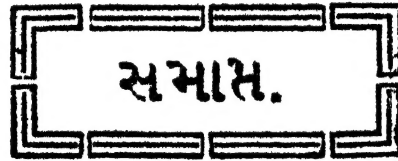
આંતિ જ્ઞાને ભરમાઇ આ જાન ને મુઝારે મુંઝાઇ.

કુસુમ-કુસુમ

૨૫

થા પ્રિય કુસુમ હૃદય ધરો
પતીની નેત્રમણી થઇ રહે મનહરી—
વરબાળા વૃત વિસારો—

બહેન વચન તમ હિતકર માની.
 પતિચરણામ્બુજ સેવી
 જાતી ભા સૌભાગ્યવતી સુખદા -થા;
 ગતિ પતિ પ્રભુ અહરેવી.
 રહે સુખી સાગર સગંભ પામી
 ઘેણી ગંગા ગવરી

ઈ. સ. ૧૯૧૧ના ઇંગ્લીશ કૉપી રાઈટ એક્ટ તથા ૧૮૬૧
ના જુના એક્ટ મુજબ આ નાટક રજીસ્ટર્ડ કરાવી
પ્રકાશકે સર્વે અધીકાર પોતાને સ્વાધીન રાખ્યા છે,
માટે તેમની આજ્ઞા કે અનુમતી વિના કોઈએ
ભજવવું, ભજવાવવું, છાપવું કે છપાવવું નહિ
